

QARABAĞIN FAYDALI BİTKİLƏRİ: ETNOBOTANİKA

İbadullayeva S.C.

*AMEA Botanika İnstitutu Etnobotanika laboratoriyasının müdiri,
biologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: ibadudullayeva.sayyara@mail.ru*

Qurbanova L.Z.

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Biologiya kafedrası, doktorant
e-mail: lala.qurbanova78@list.ru*

Əsgərova A.A.

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Elm şöbəsinin müdiri, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: aytan.w@mail.ru*

Hüseynova Ə.E.

*Bakı Dövlət Universiteti, Biologiya fakultəsi, Biotexnologiya ETL
e-mail: esmer-huseynova-97@mail.ru*

Məqalə Azərbaycanın Qarabağ regionunda etnobotaniki araşdırmalara həsr edilmişdir. Tədqiqat klassik və müasir etnobotaniki metodla həyata keçirilmişdir. Qarabağda dərman bitkilərinin istifadəsi eramızın I əsrindən başlayır və artıq orta əsrlərdə ərazidə 700-dən çox dərman bitkisi həm istifadə, həm ixrac edilmiş. Qarabağda yayılan ənənəvi dərman bitkilərinin üstünlükləri mübahisəsiz olsa da, onun tələbləri təbii fəlsəfəni, teologiyanı, empirik əsaslı klinik təcrübəni, mənəvi və əxlaqi prinsipləri əhatə edən bir dünyagörüşü içərisində inteqrasiya etmiş şərq ənənələrindəki müalicələri təsdiq edir. Şərqdə istifadə edilən dərman bitkiləri ilə etnik Qarabağlıların müalicə üsulları eynidir. Tədqiqat zamanı 57 kənddən olan qaçqın və köçkünlərin 200 yerli icmasından məlumatlar toplanılmışdır. Nəticədə məlum olmuşdur ki, Qarabağda yaşayan müxtəlif etnik qruplar bitkilərdən eyni məqsədlə və eyni üsulla istifadə edirmiş. Şifahi sorğulardan məlum olmuşdur ki, müxtəlif fəsilələrə aid növlər istifadə sahəsinə görə eyni toponimlə adlandırılmışdır. Ərazidə ümumilikdə 101 növ dərman bitkisi, 44 növ yabanı qida – meyvə və giləmeyvə, 28 növ yabanı tərəvəz, 10 növ boyaq və 300 növ yem bitkisinin istifadəsi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *Qarabağ florası, etnobotanika, faydalı bitkilər, tarixi faktlar*

Qarabağ Azərbaycanın Kiçik Qafqaz botaniki-coğrafi rayonunun mərkəzi hissəsində yerləşir, ərazi zəngin flora və rəngarəng bitki örtüyü ilə formalaşmışdır. Buraya sıx meşələr, dağ çəmənlikləri və dərman bitkiləri daxildir. XII-XVIII əsrlərə aid qədim Azərbaycan əlyazmalarından məlumdur ki, hələ o dövrlərdə Qarabağın yerli icmaları 700-dən çox dərman bitkisindən istifadə edirmiş. Bu ərazi əslində öz adını zəngin bitki örtüyü, çoxsaylı dərman bitkiləri və geniş əkin tarlaları sayəsində almışdır. Qədim Azərbaycan dilində “qara” sözü “böyük” deməkdir və “Qarabağ” da “böyük bağ” mənasını verir. Qədim yunan alimlərinə əsasən, orta əsrin antik dövründə Qarabağ Albaniya dövlətinin tərkibinə daxil idi. Əlyazmalara görə, bizim eramın I əsrində Qafqaz Albaniyası Romaya şüşə qutularda dərman bitkiləri ixrac edirdi. Göründüyü kimi hələ I əsrdə Qarabağ öz bitki aləmi ilə dünyaya meydan oxuyurdu [8].

Hazırda Azərbaycanda 159 fəsilə, 1117 cinsə aid 4961 ali bitki növü yayılır [2, səh.5], bunun da 1500-dən çoxu dərman [5, səh.10], 800-ə qədəri ətirli-ədviyyəli [3, səh. 6], 200-ə qədəri yabanı tərəvəz [10, səh. 110] və s. faydalı bitkilərdir [14, səh.546; 17, səh.38-42; 15, səh.65]. Azərbaycanda olan ümumi bitkilərin 35%-dən çoxu (1316 növ) Qarabağda yayılır [11, I-VIII cild].

Aparılan çoxillik tədqiqatlar göstərir ki, insan cəmiyyətinin fəaliyyətilə, bitki örtüyü arasındakı qarşılıqlı əlaqəni bilmək üçün, öncə regionu etnobotaniki təhlil etmək lazımdır. Buna görə də xalqlar arasında həm indi, həm də keçmişdə bitkilərdən necə və nə üçün istifadə edilməsinə dair məlumatların toplanması əsas şərtlərdən biridir. Müxtəlif sərhədyanı ölkələrdə insanlar faydalı bitkiləri həm qida, həm dərman kimi istifadə edir, maraqlı burasıdır ki, bu eyni məqsəd və eyni üsulla həyata keçirilir [13, səh.183-196; 20, səh.200].

XVI əsrdə Azərbaycanın ən məşhur həkimlərindən biri “dahi müəllim” adlandırılmış Yusif Qarabaği olmuşdur. O, Qarabağda anadan olmuş, həyat və yaradıcılığının bir çox hissəsini Mərkəzi Asiyada keçirmiş və Səmərqənddə mədrəsədə təlim vermişdir [22]. Qarabağda peşəkar tiblə yanaşı milli türk müalicələri də geniş yayılmışdır.

Etnobotanika bir hibrid elmdir, burada tarixi, siyasi, arxeoloji, iqtisadi və elmi faktlardan nəticə çıxarmaq lazımdır. Ənənəvi təbabətin müsbət tərəflərini araşdıraraq, ayrı-ayrı istehsal prosesləri üçün sənayenin başlanğıcını qoymaq olar və bu böyük tədqiqatlar aparılmasını tələb edir. Hələlik Qarabağda olan bitkilərə aid etnobotaniki məlumatlar şifahi toplanılmışdır. Lakin biz şübhə etmirik ki, Azərbaycanın elm adamları növbəti addım ataraq elm və iqtisadiyyatın inteqrasiyasının inkişafı üçün keçmişdə insanların bitkilərdən istifadə tarixinə dair məlumatları toplayaraq, yeni sənaye müəssisələrinin açılmasına zəmin yaradacaqlar. Xüsusən də qeyd etməliyik ki, şifahi məlumatlar əsasında toplanan materialın əhəmiyyətli bir hissəsi tez bir zamanda unudulur. Buna

görə bu barədə milli dildə kitablar dərc edilməlidir. Elmin iqtisadiyyata inteqrasiyasının başlanğıcı məhz etnobotanika ilə əlaqəlidir.

Bitkilər insanların yaşayışı üçün tibbi, təsərrüfat, ərzaq və yem kimi əsas ehtiyaclarını ödəyirlər. Hər hansı regionda bitkilər yoxa çıxa bilər və bununla da onlar haqqında bütün biliklər də məhv ola bilər, bəzən isə bu biliklər həmişəlik yox ola bilər [16, səh.146], bunu nəzərə alaraq ərazinin nadir və itmək təhlükəsində olan bitkiləri xüsusi qiymətləndirilməlidir. Qarabağ ərazisi uzun illər işğal altında olduğu üçün olduqca əhəmiyyətli bəzi bitkilər son zamanlar artıq əhalinin təsərrüfat həyatında elə də mühüm rol oynamamışdır, çünki öz ata-baba yurdundan didərgin düşmüş insanlar artıq böyük şəhərlərdə məskunlaşmış və həm bitkilər, həm də onların istifadə yolları unudulmuşdur. Bu tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd işğaldan azad edilən rayonlara yerli icmaların böyük qayıdışında onların yaddaşını təzələmək və bitkilərin faydalı xüsusiyyətlərini onlara yenidən aşılamaqdan ibarətdir. Digər tərəfdən yer adlarımız, el obamız, yeməklərimizə, musiqimizə göz tikmiş və bizim əzəli torpaqlarımızda məskunlaşan qonşularımız, hətta bitkilərimizin də adını dəyişmiş və özünüküləşdirməyə çalışmışdır.

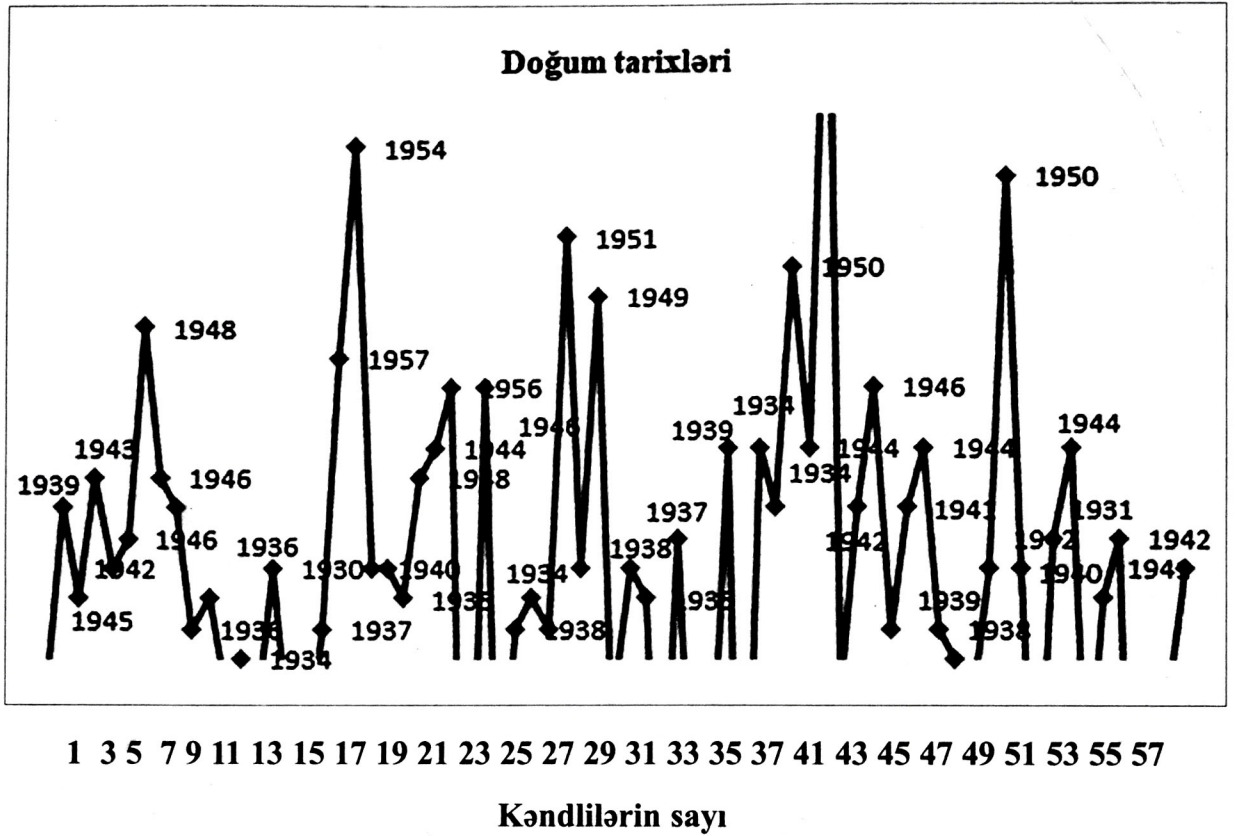
Material və metodika

Tədqiqat 2020-2021-ci ildə klassik və müasir üsullara uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Qarabağ bölgəsinin işğal altında olmuş ərazilərindən köçkün və qaçqın düşmüş insanların məskunlaşdığı yerlərdə onlardan sorğu üsulu ilə məlumatlar toplanılmışdır [18]. Ayrı-ayrı bitki növlərinin istifadəsi haqqında xalqın təcrübəsinə əsaslanılmışdır, çünki bəzi ərazilərdə çöl tədqiqatlarının aparılması hələ ki mümkün deyildir. Lakin qısa müddətdə müxtəlif növlərin tətbiq üsulları və formaları haqqında xeyli material toplanılmışdır. Müsahibələr zamanı etnobotaniki metod və üsullardan istifadə edilmişdir [12; 19]. Müsahibələr tədqiqat ərazisinin 57 kəndinə məxsus 200-ə qədər yerli icması arasında aparılmışdır. Öncə çox yayılan xəstəlikləri müalicə etmək üçün bitkilərin yerli adları, onların istifadə qaydaları, yayılma arealları, toplanması və qurudulması haqqında informasiyalar toplanmış, anket sorğuları üçün xüsusi blanklar hazırlanmışdır. Eyni zamanda qida və tərəvəz əhəmiyyətli yabanı növlərin istifadəsi öyrənilmişdir. Boyaq bitkilərindən alınan rəng çalarları müəyyənləşdirilmişdir.

Müzakirə və nəticələr

Etnobotaniki araşdırmalar Azərbaycanın Kiçik Qafqaz botaniki-coğrafi rayonlarından Göygöl [6], Tovuz, Ağstafa, Qazax [4] və digər bölgələrində öncədən həyata keçirilmiş və bu tədqiqatların Qarabağda da davam etdirilməsi ilə işləri yekunlaşdırmağa səy etmişik. Nəticədə məlum oldu ki, kəndli fəaliyyətinin bəzi durğun formalarının təsərrüfat və məişətdə əhəmiyyəti haqqında

məlumatlar hazırkı dövrə kimi xatırlanır. 1 sayılı şəkildə yaş məhdudiyyəti göstərilməklə müsahibələrin nəticələri barədə məlumat verilmişdir. Müsahibələrdə ən dəyərli məlumatlar isə əsasən yaşlı nəsilədən alınmışdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Müsahibələrdə iştirak edən kənd icmalarının yaş göstəriciləri

Köçkün həyatı yaşayan insanların təsərrüfatının bu illərdə yeni formaları yaranmış, onlar üçün yabani floranın hökmranlığı böyük sürətlə süquta yetmişdir və demək olar ki, bitkilərin bəziləri haqqında məlumatlar yaddaşlardan tamamilə silinmişdir. Buna baxmayaraq, hal-hazırda yalnız folklor cəmiyyətin müəyyən bir inkişaf mərhələsindəki düşüncəsində insan və təbiət arasındakı əbədi mübarizənin müəyyən dərəcədə təəssüratını yarada bilər. Etnoqraf və arxeoloqların maddi-mədəniyyət abidələri ilə əlaqəli topladıqları folklor məlumatları həqiqətən də Qarabağın tarixini elmi cəhətdən geniş təsvir etməyə imkan verir. Keçmişin çox hissəsi yəqin ki, gənc nəslin yaddaşına yazılmadan əvvəl silinmişdir. Bu səbəbdən də, indiyə kimi toplanan materialları insanlar öz ata-baba torpaqlarına qayıtdıqdan sonra ictimaiyyətə təqdim etmək ən doğru yol hesab olunur.

Bitkilərin istifadəsinə dair məlumatların sistemləşdirilməsində ən böyük çətinliklərdən biri yerli adın elmdə ümumi qəbul olunmuş adla eyniləşdirilməsidir. Çox güman ki, bunun da səbəbi linqvistik ekspedisiyalar zamanı verilən

botaniki adlarla bağlıdır. Hər bir etnoqrafik işdə öyrənilən obyektə xalq tərəfindən verilən ad əsas əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də təbii olaraq bitkini yalnız latın adı ilə deyil, eyni zamanda yerli adları ilə adlandırmağı məqsəduyğun hesab etmişik.

Nəzərə alınacaq ən önəmli faktor hər hansı bir konkret iqtisadi əlamətə görə müxtəlif bitki növlərinə xas olan kollektiv adların milli nomenklaturada mövcudluğudur. Məsələn, Qarabağda “pıtrax” adına tikanlı kiçik meyvələri olan, bir insanın paltarına və ya mal-qaraya asanlıqla yapışan bütün bitki növləri aid edilir (bitkilərin Azərbaycan və latın elmi adları göstərilməklə: Yapşaq- *Lappula* cinsinin nümayəndələri – *L. barbata* (Bieb.) Guerke, *L. patula* (Lehm.) Menyharth, *L. squarrosa* (Retz.) Dumort (Boraginaceae Juss. fəsiləsi), Gücotu-*Agrimonia eupatoria* L. (Rosaceae Juss.), *Torilis arvensis* (Huds.) Link (Apiaceae Lindl.) və İkiləcək- *Circaea lutetiaana* L. (Onagraceae Juss.). Azərbaycan dilində “süpürgə” bitkisi kimi Qarabağda tanınan çubuqşəkilli budaqları olan və süpürgə çiçək qrupunda toplanmış quru çiçəkləri olan *Genista dracunculoides* Spach (Fabaceae Lindl.), süpürgəgülü- *Xeranthemum cylindraceum* Sibth. et Smith (Asteraceae Dumort), eyni zamanda çubuqşəkilli budaqları olan alçaq boylu Kolvari jəsmın- *Jasminum fruticans* L. (Oleaceae Hoffm. et Link) (baxmayaraq ki, ondan heç vaxt süpürgə hazırlanmamışdır) nəzərdə tutulur. Ondan əlavə, Qarabağda *Genista dracunculoides* Spach (Fabaceae Lindl.), Kür-Araz ovalığı daxilində rezeda-*Reseda luteola* L. (Resedaceae S.F.Gray), Böyük Qafqaz botaniki coğrafi rayonlarında dəliçətənə- *Datisca cannabina* L. (Datisceae Lindl.) “naz” adlandırılır. Bu bitkilər ayrı-ayrı fəsilələrə aid olsa da, xarici görünüşcə uyğun olmasa da, müəyyən texnoloji əlamətlərinə görə (sarı rəng boyası alındığı üçün) oxşardırlar və bu səbəbdən eyni adla adlandırılır.

Qarabağda Qaratərə - *Amaranthus retroflexus* L. (Amaranthaceae Juss.), həm də Ağ tərə- *Chenopodium album* L. (Chenopodiaceae Vent.) “tərə” adlandırılır. Bunlar ümumi ad altında olan iki ayrı bitkidir, hansı ki, eyni məqsədlə yazda ispanaq kimi yeməklərdə istifadə olunur.

Bəzən bölgələrdə adların semantik əlaqəsi mübahisəli olaraq qalır. Qarabağda Topal cinsinin *Festuca ovina* L. (Poaceae Barnhart) növünün dağlıq forması və bənövşəyi rəngdə sünbül çiçəkləri olan Qaraqınıq-*Origanum vulgare* L. (Lamiaceae Lindl.) birləşdirilir. Eyni zamanda *Origanum vulgare* növü zoğal - *Cornus australis* C.A.Mey kolunun budaqları ilə birgə yun sapda qara boyanın alınması üçün də istifadə olunur. Azərbaycan elmi adı “Qaraqınıq” olan *Origanum vulgare* L. “qaraot” ona görə adlanır ki qədimdən xalq boyama texnologiyasında tətbiqini tapıb, buna görə də yerli toponimi “qaraot” olan *Festuca ovina* L. növü ilə bir adda birləşib (tərkibindəki antosianın qara rəngə boyanması əlamətinə görə). Lakin apardığımız tədqiqatlarda *Origanum vulgare* – qaraqınıq növünün yüksək keyfiyyətli efir yağlı bitki olduğunu

sübütə yetirmişik. Ondan alınan xoş ətirli efir yağı yüngül sənayedə, sabun-bişirmədə, kosmetik vasitələrin hazırlanmasında işlədilə bilər.

Bəzən biz çox incə ayırıcı adlarla da rastlaşırıq. Belə ki, qidaya əlavə edilən nanənin növmüxtəlifliyi dadına görə fərqləndikləri üçün botaniklər onları ümumi bir latın adı - *Uzunyarpaq nanə*- *Mentha longifolia* L. altında birləşdirib. Bunlar xalq arasında isə müxtəlif adla adlandırılır - yarpız və nanə, daqs (ermənicə), eləcə də elmi Azərbaycan adı əvəlik - *Rumex* cinsinin 3 yabanı növü eyni məqsədlə işlədilsə də fərqli yerli adlara sahibdirlər: *Rumex acetosa* L.- tırtnd, *R.crispus* L.- şep, *R.pulcher* L. - əvəlik.

Bəzi hallarda, növün müəyyənləşdirilməsi müəyyən dərəcədə binar (ikili) nomenklatura prinsiplərinə uyğun olaraq ümumi bir adla adlandırılır. Ümumi etnik tərcümədə “moruq” və ya “böyürtkən” adı olan (rənginə görə fərqlənən) *Rubus* cinsinə aid olan növlərdir. Ümumi adın qarşısında olan sözlər bitki meyvələrinin rənginə görə *Rubus* cinsinin növmüxtəlifliyini əks etdirir: bozuntul böyürtkən -*R.caesius* L., Qafqaz moruğu - *R. caucasicus* Focke, qanşirəli böyürtkən- *R. sanguineus* Friv. Lakin erməni etnosu bunların adını dəyişərək hamısını “moş” kimi adlandırmışdır. Göründüyü kimi bu nomenklatura hətta bir bölgə daxilində belə dayanıqsız və qeyri-sabitdir. Həmin “binar tip” üzrə bir sıra növlərin xalq dilində adlandırılması da qəbul olunmuşdur, etnik adın müəyyən edilməsində sistemətdən bir-birinə uzaq olan bitki növləri də bəzən birləşdirilir. Məsələn, Azərbaycan dilində tikan - “Böyürtikən” yəni bütün *Rubus* növləri (*Rosaceae*), “Qaratikan” - *Paliurus spina-christi* (Mill) C.K Schneider (*Rhamnaceae*), “Sarıtikan” *Centaurea soistialis* MB (*Asteraceae*). Hər 3 bitki müxtəlif fəsilələrə aid olsa da əsas “tikan” toponimi ilə adlandırılır.

Nəhayət, iqtisadi cəhətdən heç bir dəyəərə malik olmayan növlər öz xalq adlarını onlara oxşar olan, lakin iqtisadi cəhətdən yüksək dəyəri olan növlərdən götürmüşlər. Atboyanası - *Hippomarathrum crispum* (Pers) Koch. Kərəvüzçiçəklilər- *Apiaceae* Lindl. fəsiləsindəndir, xalq arasında acı bitki kimi hesab olunan, lakin iqtisadi dəyəri olan eyni fəsilənin Dağçətiri- *Peucedanum ruthenicum* MB və Çəşir- *Prangos ferulacea* Lindl. növlərinə çox oxşadığı üçün bəzən yerli adla hər üçündə “çəşir” adlandırılır. Qeyd edim ki, çəşir - *Prangos ferulacea* dünya xalqları arasında şiş xəstəliklərində istifadə edilən bitkilərdən biridir, o cümlədən dağçətiri - *Peucedanum ruthenicum* toxumları və kökü şiş əleyhinə tətbiq edilir.

Cavan yarpaqları yeməli və yoğun kökləri yüksək iqtisadi dəyəərə malik qətranlı olan əsl “çiriş”dən – *Eremurus spetabilis* MB., heç bir iqtisadi dəyəri olmayan “kaş-çiriş”- *Iris sulfurea* çox fərqlənir. Halbuki, *Iris sulfurea* –süsən növlərindəndir. Belə ki, heç bir yoxlama aparmadan onlara verilən yerli adlara istinad edərək məhz dəqiq hansı botaniki növlərə aid olmasını söyləmək kifayət qədər risklidir. Bundan əlavə, keçmişdə bu və ya digər bitkinin yerli

əhalinin həyatında bu qədər böyük rol oynaya bildiyini anlamaqda çətinlik çəkməyimizin əsl səbəbi, müasirlikdən qopmağın və bitkiyə tamamilə fərqli iqtisadi şəraitdə yaşayan bir insanın gözü ilə baxmağın mümkünsüzlüyüdür. Buna görə də, nə qədər ki, Qarabağda çöl tənəzzöhləri aparılmayıb, bitkilər təftiş edilməyib yerli icmalarda bitkilər haqqında alınan məlumatlardan istifadə etmək risklidir.

Aparılan tədqiqatlar zamanı insanların bəzi bitkilərdən yalnız dini inanc məqsədilə istifadəsi də maraq doğurur. Elə bitkilər vardır ki, insanlar o bitkilərin dərman xüsusiyyətini bilərəkdən, həm də dini inancla texniki məqsədlərlə də istifadə etmişlər. Qarabağ ərazisinin qədim mədəniyyətinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də dərman bitkiləri ilə bağlı olan xalq təbabətinin mistik-mifoloji təsəvvürlərlə vəhdətdə olmasıdır. Buna misal olaraq itburnu (*Rosa canina* L.) bitkisini göstərmək olar. Belə ki, mifoloji fikirlərə əsasən bitkinin meyvəsini günbatandan sonra toplamaq qadagan olunur. Ardıc (*Juniperus*), Üzərlik (*Peganium*), İlankölgəsi (*Ferula*) növlərinin toplanılması xüsusi müqəddəs sözlər vasitəsi ilə həyata keçməlidir ki, bu da təxəyyülə görə xəstənin psixikasına müsbət təsir göstərir. Bəzən dini təsəvvürlər (bitkilərin toplanılması ilə bağlı) dərman növlərinin qorunub saxlanılmasına kömək olur.

Qarabağda yayılan ənənəvi dərman bitkilərinin üstünlükləri mübahisəsiz olsa da, onlara tələbat təbii fəlsəfəni, teologiyanı, empirik əsaslı klinik təcrübəni, mənəvi və əxlaqi prinsipləri əhatə edən bir dünyagörüşü içərisində inteqrasiya etmiş şərq ənənələrindəki müalicələri təsdiq edir. Şərqdə istifadədə olduğu kimi, etnik qarabağlılar demək olar ki, eyni xəstəliklərdə eyni bitki ilə müalicə aparmışlar. 2017-ci ildə o tay - bu tay Azərbaycanı əhatə edən xalq təbabətini elmi araşdırmamız bunu bir daha sübut etdi [13]. Eləcə də Türkiyə (İğdır), Azərbaycan (Naxçıvan), İran (Təbriz) xalq təbabəti üzrə 3 ölkə alimləri tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələri buna əyani sübutdur [20].

Bir əsr öncə erməni tayfalarının Qarabağa köçürülməsi ərazidə yeni etnik üslub yaratmış və biomüxtəliflik olduğu kimi qalsa da bitki adları toponimlərində fərqlilik yaranmışdır. Qarabağın yerli əhalisi qədim xanlıqların tayfaları olduqları üçün onlar nisbətən daha geniş təfəkkürə malik olmuşlar və bu da bitkilərdən istifadəni özündə ehtiva etmişdir. Ərazidə yayılan bitkilər müxtəlif xəstəliklərdə istifadə edilərək dildən dilə şifahi formada yayılmış və köçürülmüş erməni tayfaları da onlardan istifadə etməyə başlamışlar. Bundan başqa ərazidə gözəl xiyabanlar və bağlar salınmışdır, indiyədək Qarabağın “Vətən bağı” və orada olan “xarıbülbül” (*Ophrys caucasica*) əfsanəvi şəkildə dildən dilə dolaşmaqdadır: “Vətən bağı aləlvandır, yox içində xarıbülbül” ifadəsini əslən Şuşalı olan Gövhər (xanım) ağa Təbrizdə yaradılan eyni adlı bağ üçün söyləmişdir.

Qarabağda yaşayan yerli icmaların dərman vasitələrindən istifadə etməsi qədim dövrlərdən başlamış, yeni müalicə vasitələrinin axtarışı və aşkar edilməsi,

xəstəliklərə qarşı dərmanlarla mübarizə üsullarının müəyyənləşdirilməsi və bu kimi məsələlər uzun müddət sufi fikirlərinin və baxışlarının təsiri altında formalaşmışdır. Lakin bu maneələrə baxmayaraq, təbiətdə yeni müalicə vasitələrinin və eləcə də, onların daha əlverişli dərman formalarının və tətbiq üsullarının axtarışı davam edirdi. Hələ 850 il bundan əvvəl Nizami Gəncəvi, sonralar isə Məhəmməd Füzulinin əsərlərində bir çox dərman bitkilərinin adları və istifadə qaydaları göstərilmişdir. N.Gəncəvinin məşhur «Xəmsə»sində mumiyanın (orqanın zədələnməsində), zəfəranın (üşütmə və qızdırmada), balqabağın (qurd və ishala qarşı), yarpızın (mədə-bağırsağ xəstəliyində) müalicəvi əhəmiyyəti göstərilmişdir. XVI əsrdə yaşayan Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri M.Füzuli «Səhhət və Məraz», «Söhbətül əsmar» əsərlərində geniş tibbi məlumatlar vermişdir. «Söhbətül əsmar» əsərində meyvələrin müalicəvi əhəmiyyətindən, faydalı və zərərli cəhətlərindən bəhs edilir. Qarabağ incəsənət xadimləri, müğənnilər, bəstəkarlar, şairlər və yazıçılarla tanınmışdır. Məhz onların əsərlərində ərazidə faydalı bitkilərin adı çəkilmiş və istifadəsi barədə məlumatlar xalqa çatdırılmışdır.

Qarabağ xalq təbabətinin özünəməxsus cəhətləri olmuşdur. Burada təbabətin, dərmanşünaslığın inkişafında iki istiqamət ayırd etmək olar. Birinci istiqamət ondan ibarət idi ki, şəhərlərdə, şəhərətrafi və sərhəddə yerləşən yaşayış ərazilərində yerli dərman vasitələri ilə yanaşı, habelə qonşu ölkələrdən və digər inkişaf etmiş dövlətlərdən gətirilən dərman vasitələrindən də geniş istifadə olunmuşdur. Şəhərlərdə bu işlə xüsusi adamlar, bu sahənin peşəkarları, müxtəlif dilləri bilən təbiblər və həkimlər məşğul olmuşdur. Onlar təbabətin nailiyyətlərinə əsaslanmaqla, dərmanşünaslığa və əczaçılığa aid olan ərəb kitablarından (“Qərabəddini”) - farmakopeyalarından istifadə edirmişlər. Əttarlar əsasən dərman vasitələrinin alışı və satışı işlərinə baxırdılar, müalicə işi ilə nisbətən az məşğul olurdular. Bunlar “Şərq aptekləri” adlanan əczaxanaların sahibləri olmaqla, el arasında “nüsxəbəndlər” kimi tanınırdılar (nüsxə - resept, bənd - məktub kimi başa düşülürdü). Nüsxəbəndlər hazır dərman vasitələrini satmaq və onlardan istifadə etməklə yanaşı, habelə özləri də həkim reseptləri üzrə dərmanların hazırlanması ilə məşğul olurdular. Həmin dövrlərdə tətbiq olunan dərman vasitələrindən bir sıra mədəni şəkildə yetişdirilən bitkilərin (Bibər-Piper capsicum, Zəfəran- Crocus sativa L., Cırə-Cuminum cyminum L., Şüyüd- Anethum graveolens L., Nar-Punica granatum L. və s.) məhlullarını göstərmək olar. Lalə-xaşxaş (Papaver seiiferum Goldblatt) başcıqlarından tiryəkin alınması və hazırlanması da məlum idi. Bütün bunlar barədə Qarabağ xanın qızı Natəvanın şerlərində də rast gəlinir.

Xalq təbabətinin ikinci istiqaməti şəhərlərdən uzaqlarda, kənar dağlıq əyalətlərdə inkişaf etmişdir. Belə ərazilərdən biri də Qarabağ bölgəsi olmuşdur. Qarabağın özünəməxsus florası və bitki örtüyü vardır, orada yaşayan tayfaların bitkilərdən istifadəsi eyni mahiyyət daşımışdır. Hətta sonradan

oraya köçürülən erməni tayfaları da bitkilərdən eyni mahiyyət üzrə istifadə etmişlər. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Qarabağın əhalisini 19-cu əsrin əvvəllərinə qədər tamamilə azərbaycanlılar təşkil etmişdir. 1820-ci ildən başlayaraq ermənilər Azərbaycana, xüsusilə bu bölgəyə kütləvi şəkildə köçürülmüşdür. Erməni dilli mənbələrdə bölgənin adı “Arsax” kimi işlənir. Albaniyanın Arsak vilayətinin adını saxtalaşdırmaqla həmin ərazini özlərinə aid etməyə çalışıblar. Arsak sözü həmin ərazidə yaşayan sak tayfaları ilə bağlıdır. Ermənilər sadəcə sözü özlərinə uyğunlaşdırıb saxtalaşdırmışlar. Qəndilyan-Stepanyan yazır: “Изображения растений во множестве встречаются на территории Армянского нагорья в более поздние периоды – энеолита и, особенно, бронзового века” [21, s.32]. Bunlar guya eradan əvvəl VI-III əsrlərdə “erməni dağlarında” yayılan bitkiləri istifadə edirmiş. Bu saxtalaşdırılmış etnobotanikadır. Lakin sonradan orada məskunlaşan ermənilər bu bitkilərin hər birini öz adlarına çıxmış, hətta narın onların guya relik bitkisi olması barədə çoxsaylı məlumatlar yaymışlar. Ermənilərin etnobotanikasını tədqiq etmiş Nina Qəndilyan-Stepanyan yazır ki, “erməni dağlarında bitən dazı otu (*Hypericum perforatum*) bizim yerli aborogen bitkimizdir. Dağın digər tərəfini (Naxçıvan MR) işləyən S.İbadullayeva da bu bitki barədə yazır, lakin bu bizim yerli bitkidir” [21, p.21]. Halbuki “erməni dağları” dediyi Kiçik Qafqaz sıra dağlarıdır və dazı otu (*Hypericum perforatum*) Azərbaycanın bütün bölgələrində, İranda, Türkiyədə, Avropada, Rusiyada geniş yayılmış dərman bitkisidir. Qədim köklərə əsaslanan Azərbaycan elminin və tarixi sərvətlərinin dünyada yayılması qonşularımızın Qafqazda guya ən qədim xalq olması mifinə qüvvətli zərbədir.

Türk insanı bitkilərdən öz həyat tərzlərində geniş istifadə edərək dərman, qida, geyim, boyaq və məişət işlərində milli etnobioloji xüsusiyyətlərə malik tarixi sərvət yaratmışlar. Hələ 1000 il bundan öncə Azərbaycan alim-təbibləri öz əsərlərində 724 sayda bitki növü, 150 heyvan növü, 115 növ müalicə əhəmiyyətli minerallar və 800 növdən çox mürəkkəb komponentli dərman maddələri yaratmışlar [8, s.22]. Əbu-Əli İbn Sina (980-1037) təqribən 1001-1010-cu illərdə Həmədan şəhərindən köçüb Azərbaycana gəlmiş, Qarabağ, Gəncə, Xoy şəhərlərində milli müalicə xüsusiyyətlərini öyrənmiş, öz əlyazmalarında bunu xüsusi qeyd etmişdir [7, s.282].

Qarabağda istifadə edilən bitkilər son 30 ildə regional öyrənilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir elm və tədqiqat sahəsinin özünəməxsus mənşəyi, tarixi və tarixi inkişaf yolu vardır. Bütün sahələrdə olduğu kimi, hər bir tarixi mənşəyin və inkişafın etnik əsasları vardır ki, bu da əsrlər boyu insanların sınağından keçmiş, müsbət xüsusiyyətlər nəsildən-nəsillərə ötürülərək milli-etnik üslub yaratmışdır. Bu gün artıq Azərbaycanın milli etnobioloji aspektlərini analiz edərkən xalqımızın çox qədimdən nə qədər dərin təfəkkür və düşüncəyə malik olduğu qərarına gəlirik. Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsi

və əzəli özəl məskənlərindən biridir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Qarabağda 101 növ dərman bitkisi, 44 növ yabanı qida meyvə və giləmeyvə, 28 növ yabanı tərəvəz, 10 növ boyaq və 300 növ yem bitkisindən geniş istifadə edilmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu tədqiqatlar ərazilər minalardan təmizləndikdən sonra aparılan çöl tənəzzöhləri zamanı tam dəqiqləşəcəkdir.

Təklif edirik ki, gələcəkdə Qarabağda bölgə etnoqrafiya muzeyi yaradılsın və bunun təşkili bütün bölgələrdən olan etnoqrafları öz ətrafında birləşdirsin. Ümid edirik ki, verdiyimiz materiallar tam dolğun olmasa da, bölgənin etnoqraflarına keçmişdə mövcud olan mənzərəni və onunla əlaqəli yaradılmış formaların yenidən bərpası üçün təzə məlumatlar toplamağa kömək göstərəcəkdir. Müasir texnoloji metodların yaxından öyrənilməsi - istər qida, dərman maddələrinin, istərsə də digər istehsal sahələrinin arxeoloji üsul ilə emalı texniki düşüncə üçün zənnimizcə yeni və gözlənilməz üfüqlər açar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cilddə. I c., baş red. T. Bünyadov, Bakı: Şərq-Qərb, - 2007. - 568 s.
2. Əsgərov A.M. Azərbaycanın bitki aləmi. Bakı: Elm, - 2016. - 443 s.
3. İbadullayeva S.C., Cəfərli İ.Ə. Efir yağları və aromaterapiya. Bakı: Elm, - 2007.- 147s.
4. İbadullayeva S.C., Abbasova V.N. Tovuz-Qazax Ərazisində Yayılan Dərman Bitkilərinin Etnofarmokologi Əhəmiyyəti / AMEA Xəbərlər, Biologiya və Tibb elmləri seriyası, - №2, - 2018. - s.47.
5. İbadullayeva S., Ələkbərov R. Dərman bitkiləri (Etnobotanika və Fitoterapiya). Medicinal plants (Ethnobotany and Phytoterapy). Bakı: Elm, - 2013. - 331 s.
6. İbadullayeva S., Şahmuradova M. Azərbaycanda etnobotaniki araşdırmalar (Göygöl rayonu). Bakı: Təhsil, - 2015. - 222s.
7. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки, т.2, перевод с арабского Ю.Н. Завадовского и С. Мирзаева. Ташкент: ФАН, - 1982. - 832 с.
8. Алекперли Ф.У. Тысяча и один секрет Востока. Том I. Баку: издательство «Турал», - 2001. - 505 с.
9. Бромлей Ю.В., Воронов А.А. Народная медицина как предмет этнографических исследований // СЭ. - №5. - 1976. - 3-18 с.
10. Касумов Г.З., Кулиев В.Б., Ибадуллаева С.Ж. Дикорастущие пищевые растение в Нахчыванской Автономной Республике Азербайджана по материалам этноботанических исследований. Журнал «Растительные ресурсы», Санкт-Петербург. - вып.2, - том 45, - 2009. - с.109-115.
11. Флора Азербайджана: В 8-х т. Т. 1-8, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1952-1961.
12. Ethnobotany: Integrating Biology and Traditional Knowledge. Missouri Botanical Garden. St. Louis, MO. November 7-8, 2018.
13. İbadullayeva Sayyara, Mohammad Zaifizadeh, Jafarli İlhama, S.Sh.Asbghian Namin. Folk medicine (Ethnobotany in Azerbaijan Region), İİR, Tehran, - 2017. - p.220.
14. İbadullayeva S., Mamedova S.E., Sultanova Z.R., Movsumova N.V., Jafarli I.A. Medicinal plants of Azerbaijan flora used in the treatment of certain diseases// International Journal of Pharmacy and Pharmacology, 2010. Vol. 4(5). ISSN 1996-0816 © Academic Journals, p-s 545-548
15. İbadullayeva S.J., Gahramanova N.J., Shahmuradova M.J. Use of wild plants at dermatosis (skin desases): Ethnobotany/ Journal of Applied Pharmaceutical Science, 2012. Volume2 Issue: 8, august, pp 64-67, DOI: 10.7324/JAPS.2012.2809, İF 0,25 Scopus

16. İbadullayeva S.J., Şahmuradova M.J., Mustafayev A.B. Protection of some rare and critically threatened medicinal plants in the Azerbaijan flora/ Journal of Biology and Life Science. 2013. ISSN 2157-6076, - vol. 4, - №1. - p.145-152.
17. İbaddullayeva S., Gahramanova M., Gasymov H., Zulfıgarova P. Etnobiological and phytotherapeutic analysis of medicinal herbs of Azerbaijan flora used at cardiovascular diseases treatment. Global Journal of Biology, Agriculture & Health Sciences. - 2015. - Vol 4. - №1, - pp.37-43.
18. Guber R. La Etnografia. Metodo, campo y reflexividad. Norma, Bogota. (2001)
19. Martin G.J. Etnobotany. Manual de methods. Nordan - Comunidad. Montevideo, Uruguay. (2001)
20. Munir Ozturk, Volkan Altay, Sayyar İbadullayeva, Ernaz Altundağ, Behnaz Aslanipour, Tuba Mert Günenç. Herbals in İğdır (Turkey), Nakhchivan (Azerbaijan), and Tabriz (Iran)/ Herbs and Human Health, Ethnobotany and Physiology, Vol.1., Springer, - 2018. - p.197-267
21. https://www.researchgate.net/publication/320585731_ETHNOBOTANICAL_STUDIES_OF_THE_ARMENIAN_HIGHLAND_PAST_AND_FUTURE_in_Russ
22. <https://azerhistory/com/p=15412>

Açar sözlər: *Qarabağ florası, etnobotanika, faydalı bitkilər, tarixi faktlar*

Ibadullayeva S.J.

*Ethnobotany laboratory of Institute of Botany of ANAS.
Doktor of sciense, professor*

Qurbanova L.Z.

State Agrarian University Biology Departament

Asgerova A.A.

State Agrarian University Biology Departament, PhD

Huseynova A.E.

State Agrarian University Biology Departament

USEFUL PLANTS OF KARABAKH: ETHNOBOTANICS

SUMMARY

The paper is devoted to ethnobotanical research in the Karabakh region of Azerbaijan. The research was carried out by classical and modern ethnobotanical methods. The use of medicinal plants in Karabakh dates back to the first century AD, and already in the Middle Ages, more than 700 medicinal plants were used and exported in the area. Although the advantages of traditional medicinal plants in Karabakh are indisputable, their demand confirms therapies in oriental traditions that are integrated within a worldview that encompasses natural philosophy, theology, empirically based clinical practice, and spiritual and moral principles. The methods of treatment of ethnic Karabakh people are the same as the medicinal plants used in the East. The survey conducted, collected data from 200 local communities of refugees and IDPs across 57 villages. As a result, it became clear that different ethnic groups living in Karabakh used plants for the same purpose and in the same way. Oral surveys revealed that species belonging to different periods were named with the same toponym according to their area of use. A total of 101 species of medicinal plants, 44 species of wild food - fruits and berries, 28 species of wild vegetables, 10 species of dyes and 300 species of fodder plants were identified in the area.

Keywords: *flora of Karabakh, ethnobotany, useful plants, historical facts*

Ибадуллаева С.Дж.

*Заведующий лабораторией этноботаники Института ботаники
Национальной Академии Наук Азербайджана,
доктор биологических наук, профессор*

Гурбанова Л.З.

*Азербайджанский Государственный Аграрный Университет,
кафедра Биологии, докторант*

Аскерова А.А.

*Азербайджанский Государственный Аграрный Университет, заве-
дующий отделом Науки, доктор философии по биологии*

Гусейнова А.Е.

*Бакинский Государственный Университет,
Факультет Биологии, НТЛ Биотехнология*

ПОЛЕЗНЫЕ РАСТЕНИЯ КАРАБАХА: ЭТНОБОТАНИКА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена этноботаническим исследованиям в Карабахском регионе Азербайджана. Исследования проводились с применением классических и современных этноботанических методов. Использование лекарственных растений в Карабахе восходит к первому веку нашей эры, и уже в средние века здесь использовалось и экспортировалось более 700 лекарственных растений. Хотя преимущества традиционных лекарственных растений в Карабахе неоспоримы, их восстребованность подтверждают методы лечения в восточных традициях, которые интегрированы в мировоззрение, включающее натурфилософию, теологию, клиническую практику, основанную на эмпирическом опыте, а также духовные и нравственные принципы. Методы использования лекарственных растений у этнических карабахцев идентичны методам, используемым на Востоке. В рамках исследования были собраны данные 200 местных сообществ беженцев и вынужденных переселенцев из 57 сел. В результате выяснилось, что разные этнические группы, проживающие в Карабахе, используют растения в одних и тех же целях и одинаковым способом. Согласно устным опросам, виды, принадлежащие к разным семействам, были названы одним и тем же топонимом в соответствии с областью их применения. Таким образом, всего на территории выявлен 101 вид лекарственных растений, 44 вида дикорастущих кормовых - фруктов и ягод, 28 видов дикорастущих овощей, 10 видов красильных и 300 видов кормовых растений.

***Ключевые слова:** флора Карабаха, этноботаника, полезные растения, исторические факты*